

Scientific Bulletin of Namangan State University

Volume 1 | Issue 8

Article 34

9-10-2019

THE MATTER OF HUMAN IN PRAGMATISM

Феруза Баҳодир қизи Баҳодирова

Урганч давлат университети тадқиқотчиси

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Баҳодирова, Феруза Баҳодир қизи (2019) "THE MATTER OF HUMAN IN PRAGMATISM," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 8 , Article 34.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss8/34>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

THE MATTER OF HUMAN IN PRAGMATISM

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

ПРАГМАТИЗМ ФАЛСАФАСИДА ИНСОН МУАММОСИ
ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ ПРАГМАТИЗМА
THE MATTER OF HUMAN IN PRAGMATISM

Баҳодирова Феруза Баҳодир кизи

Урганч давлат университети тадқиқотчиси,

Аннотация: Мақолада прагматизм фалсафасининг айрим назарий-илмий масалалари, инсон ва унинг ижтимоий борлиқдаги ўрни, эмпиризм, рационализм ва субъективизм билан боглиқ жиҳатлари очиб берилади. Прагматизм фалсафасини шакллантирган Ч.С.Пирс, У.Жеймс, Ж.Дьюининг илмий антропологик қарашлари ҳақида тўхталилади.

Таянч сўзлар: прагматизм, инсон, ишчанлик, фаоллик, ҳаётий мақсад, тажриба, иш амаллар, мақсадли ҳаракат, антропологик ёндашув, илмий метод, индивидуализм.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые теоретические и научные вопросы философии прагматизма и его роли в человеческом существовании, а также аспекты эмпиризма, связанные с рационализмом и субъективизмом. Основное внимание уделяется научным антропологическим взглядам Ч.С.Пирса, У.Джеймса и Дж. Дьюи, которые сформулировали философию прагматизма.

Ключевые слова: прагматизм, человек, деловитость, активность, цель жизни, опыт, деятельность, целенаправленное действие, антропологический подход, научный метод, индивидуализм.

Abstract: This article depicts theoretical scientific matters of pragmatism philosophy in the role of humanity, its importance in the social life and its relationship with empiricism, rationalism and subjectivism. Besides in this article are given antropological ideas by Ch.Pierce, U. James. and J.Dewey who formed the concept of pragmatism.

Key words: pragmatism, human, efficiency, activeness, life goal, practice, duty, international attempt, antropological approach, scientific method, individualism

XX асрда кенг тарқалган илмий-назарий, фалсафий таълимотлардан бири прагматизмдир. Унинг генезиси Д.Юм, И.Кант, Ж.Беркли меросига бориб тақалса-да, прагматизм фалсафий таълимот ва идеология сифатида Америкада, Ч.С.Пирс, У.Жеймс, Н.С-Ж.Грин, Ч.Райт, Ж.Мид, Ж.Дьюи илмий изланишлари таъсирида шаклланган. Адабиётлар мазкур файласуфлар “Метафизик клуб” ташкил этишгани, бу клубда фалсафий, ижтимоий муаммолар муҳокама этиб борилгани, асарлар чоп этилгани ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Бироқ прагматистларнинг фаолият дастури, мақсади, наشرлари, йиғилишлари ҳақида маълумотлар, ҳисоботлар ниҳоятда кам. Ж.Дьюи асарларида инсон муаммосига оид мавзулар тилга олинади, унинг “фалсафани реконструкция қилиш” гоёси негизида инсон муаммоларига юз тутиш кузатилади. Шундай бўлсада, ишчанлик, фойда кўриш, пул топиш, яъни инсон фаолиятини тор утилитар талқин қилиш прагматизм фалсафасидаги инсон муаммосини илғашга ҳалақит беради. Бу борада илк изланишни Ю.К.Мельвиль

амалга оширган. Унинг “Pragmatic philosophy of Man”(“Прагматическая философия человека”) мақоласи ягона иш бўлиб қолмоқда.

“Буржуазия фалсафасининг кўпчилиги оқимлари ичида,-деб ёзади Ю.К.Мельвель,-фақат прагматизм файласуфларнинг тор касбий муаммоларидан кенг инсон муаммолари томон ўтирилди, ўз диққати марказига инсон ҳаётини , қизиқиши ва иккиланишларини , кишилар эҳтироси ва курашларини , уларни ўзини англашга бўлган азалий интилишларини , ҳаётини яхшилаш, уни онглироқ ва инсонийроқ қилиш борасидаги саъй-ҳаракатларини қўйди”[1;с104].

Инсон муаммосини кун тартибига қўймаган , уни муҳокама қилмаган фалсафий оқим ҳам, файласуф ҳам йўқ.

Инсон, унинг борлиққа муносабати, онги ва тасаввурлари , ҳаётий мақсади, ўзлигини англаши, сенситив кечинмалари ва рефлексив тажрибалари мудом мунозара, баҳс тортишув предметлари бўлиб келган.Эпиктет ёзади:“Кишининг туғилгани ва ўлгани, ёки пулидан , уйи ва мулкидан айрилгани аянчли эмас, улар кишига,абдий берилмаган, энг аянчлиси киши ўзининг чин мулки-инсоний қадр-қимматини йўқотганидир ”[2;с119].Буюк бобомиз Ибн Сино ёзган: “Мен кўп жойларни кездим ва олам аҳволига қарадим: унда ҳайронлик кафтини иятига тировчидан ёки пушаймонлик бармоғини тишлаб турувчидан бошқан кўрмадим”[3; 215 б]. Ҳа, алломалар инсон ҳақида турли, гоҳо афсусли, пессимистик иқдорларни билдиришган, аммо уларнинг барчасида инсон ақлу идрокига ишонч бор. Айнан ушбу ишонч уларда инсон эзгу ишларга , яратувчи амалларга қодир. Агар прагматизмни шу омил нуқтаи назаридан талқин қилсак,у, онтологик ва гносеологик моҳиятига мувофиқ , инсоннинг барча онгли ҳаёти, яратиш фаолияти билан мудом боғлиқ келганини англаймиз. Аммо бу боғлиқлик маълум бир таълимот, фалсафий оқим сифатида XIX аср охирлари XX аср бошларида Америкада шаклланди. Бу қитъа учун мураккаб давр эди, фалсафада эса турли ёндашувлар, оқимлар тўқнашуви “фалсафа зарурми?” “фалсафа кимга,нима учун керак? ” деган кескин саволларни кун тартибига олиб чиққан тарихий босқич эди. Бундай шароитда, прагматизм фалсафасининг асосчиларидан бири Ж.Дьюи айтганидек, “Замонавий фалсафанинг бурчи ўзини яратишга қўмаклашиши ”[4; с 148]дир. Прагматизм фалсафаси ўзини Янги Дунё кишиларининг тадбиркорлиги, аниқ мақсадга интилиб яшаши, пул топишга, мулк орттиришга , давлати орқали обрўга эришишга бўлган интилишларини иродачиси сифатида ўзини яратди.

Прагматизм фалсафасининг антропоморфологик хусусияти илк бор Ч.С.Пирс(1839-1914)нинг “Ҳояларимизни қандай аниқ қилишимиз мумкин”(“What do us the idea for clear”), “Ишончни мустаҳкамлаш”(“Fasten the believe”) деб аталган мақолаларида ифода этилади. Биринчи мақолада Ч.С.Пирс тушунчалар, ҳақиқат, борлиқ ишонч тўғрисида фикр юритиб, уларнинг гносеологик нуқтаи назаридан, инсоннинг билишга бўлган эҳтиёжларининг кўриниши сифатида талқин этади. Инсон биладими, нималарни ва қандай билади, бу билимлар пировард натижада нималарга олиб келади, деган саволларга жавобни Ч.С.Пирс “ишониш” деган категорияя орқали жавоб беришга интилади. Инсон билади, лекин унинг мазкур билими ишониш орқалидир. *Belief* сўзини нафақат ишониш, ишонч, шунингдек эътиқод ,маслак маъносида ҳам келтириш мумкин. Файласуф фикрича, шундай

ишонч ҳақиқатни топишга , бу “ҳақиқат эса келгусида фойдалилиги билан мақсадимизга етаклайди”[5; p 981].

Ч.С.Пирс инсонни билиш имконини қайд этганида уни тадқиқоти марказига қўймайди, унинг мақсади билимни, ғояни аниқ мақсадли, амалий қилиш. Бу ўринда аниқ (clear), мақсадли(aim), амалий(practically)қилиш деган талқинлар антропоморфизмга мойил , бироқ улар интеллектнинг хизмат функцияси доирасидадир. Инсоннинг билиш жараёнига , усулларига муносабати масаласи очиқ қолади.

Ч.С.Пирсинг 8 жилдлик асарлари чоп этилган, улардан айримларигина кенг аудиторияга маълум. Прагматизм фалсафаси борасида энг муҳим ғоя шундаки, экзистенциал борлиқ ўткинчи, улар энг қимматли нарса, инсон ушбу ҳаётини, умрини зарур ишларга, шахсий мақсадларига, келажагини яратиб яшашдек амалларга бағишлаши даркор[6].Тўғри, файласуф асарларида прагматизм илмий-назарий концепция, таълимот сифатида эмас, балки бошқа социологик ва антропологик мавзулар доирасида тилга олинади. Илмий методга таяниш унинг асарларида устунлик қилгани учун ҳам уни “прагматизмнинг рационал англаш”ни бошлаб берган файласуф деб билишади. У прагматизм назариясининг “рационал билим билан рационал мақсадга бевосита алоқадор”[7; p 12] эканини очиб берди. Индивид қизиқишлари билан эса жамият ўртасида анланган тартиб, муносабат бўлиши зарур, бу аслида социоантропологик ёндашувдир. Ч.С.Пирс ўзи англамаган тарзда , ҳатто ғарб индивидуализмига зид хулосага келади.

У.Жеймс (1842-1910) фалсафаси ва психологияси эса индивид эркига, шахс фаолиятини фаоллигини қўллаб қувватлашга қаратилган. Уни инсон фалсафаси ва психологияси намоёндаси деб аташади. У ижтимоий фалсафий масалаларни ҳам , диний-трансцендентал қарашларни ҳам антропологик ҳал этишга интилади. Унинг “Психология тамойиллари”, “Буюк шахслар ва уларнинг атроф-муҳити”(“The great man and their encirclement”), “Ахлоқий ҳаёт ва файласуф”(“The moral live and philosoph”), “Прагматизм баъзи эски фикрлаш усуллариининг янги номланиши”(“Pragmatizm – a new name of something thinking”) асарларида прагматизм ва индивидуализм, дунёвийлик ва динийлик, рационализм ва иррационализм, эмпиризм ва априоризм масалалари эски қитъа(Европа) анъаналаридан фарқли тарзда таҳлил қилинади. Асли касби биолог бўлган У.Жеймс психологик муаммоларни, демак, инсон муаммосини ҳам ўрганмай, уларни ҳал этмай ўтолмасди. Ч.С.Пирсинг социоантропологизми У. Жеймсда салбий муносабат уйғотган бўлса ажаб эмас, шу боис у шахс қизиқишлари, фаоллиги, рефлексив кечинмалари билан америкаликларнинг пул топиш, фойда олиш, мулк йиғишга бўлган интилишларини уйғунлаштиришга эътибор беради. У ўз прагматизм фалсафасини универсал метод даражасига кўтаришга интилганида ана шу ёндашувдан келиб чиққан[8;p 15-17].У ўзининг психология тамойилларини ҳам инсон ҳатти-ҳаракатлари, фаоллиги, манфаатларига мувофиқ мақсадли амалларини таҳлил этишдан келиб чиқиб яратади. Фаол шахс У.Жеймс фалсафаси ва психологиясининг альфа ва омегасини ташкил этади. Инсон аввало у ким бўлишидан қатъий назар, амалли мавжудот, рух унга бу дунёга мослашиш воситаси сифатида берилган [8;p 117.9;c.22].Бу ўринда У.Жеймснинг Аристотелнинг “инсон

ижтимоий мавжудот” деган шиорига тақлид қилгани кўзга ташланади, аммо Аристотель инсонни ижтимоий-сиёсий жараёнлардан, давлат ва бошқарувдан алоҳида қарамаган.

У.Жеймс прагматизмни “ҳаракатлар фалсафаси” даражасига кўтарди. Шунинг учун ҳам у ўзининг таълимотини “ҳаракатлар назарияси” сифатида талқин қилишга интилади. У ўқувчи ёшларда ҳаракатчанликни шакллантириш зарур деб билади. Аммо прагматизм фалсафаси, “билимга эмас, балки ишончга асосланиши зарур, чунки билим прагматистлар томонидан ҳақиқий-объектив борлиқнинг инъикоси сифатида мумкин ва зарур эмас. Прагматизмнинг мазкур фундаментал талаби прагматистларнинг реаллик, ҳақиқат, билим, текширув, моҳият каби гносеологик тушунчаларни ишлатишига ҳалақит бермайди, аммо ушбу тушунчаларда асло бршқача концептуал тизим ифодаланади. Бу шундай тизимки, унда ҳатти-ҳаракат, мақсадга эришув, муваффақият, фойдалилик, уларга ўхшаш анологик тушунчалар асосий ва кейинги таҳлил ва талқинга муҳтож бўлмаган воқеликлар сифатида қабул қилинади”[1;с.109]. Ҳа на Ч.С.Пирс на У.Жеймс на бошқа прагматистлар фойдали, мақсадли фаолликни апостреорисифатида қабул қилишга қарши эмас, балки улар учун шахс қизиқиш ва эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳатти ҳаракатлар энг қимматли, илмий методни лойиқ нарсалардир. Бу илмий метод тажрибани ёқлашга қаратилган. Ж.Дьюи фикрига кўра эса “қаерда тажриба бўлса шу ерда тирик мавжудот мавжуд”[10; р.24]. “Прагматизм,-деб ёзади У.Жеймс,-эмпиризмнинг энг радикал кўриниши, ўтмишга эса камроқ танқидий ёндашади. Профессional файласуфларга мурожаат қила туриб прагматистлар абстракциялар, оғзаки қарорлар, априор даъволар, сохта тамойиллар, тор тизимлар ёлгон абсолютлардан қочишади. Улар фактлар, иш ҳаракатлар, кучлар аниқлиги ва адекватлигини исташади. Бу эмпиризмнинг рационализмдан, эрк ва имкониятларнинг охириги ҳақиқатга догматик даъводан устунлигини аңлатади. Прагматизм қандайдир муҳим натижа изламайди, у фақат методдир”[11; с.211]. Яъни кишидаги ҳаракатга, фойда олишга, мақсадга эришишга қаратилган шахсий эҳтиёжларни қондирувчи методдир. У инсонга ушбу эҳтиёж субъекти сифатида қарайди.

Ж.Дьюи (1859-1952) америка демократияси идеалини прагматизм орқали асослашга интилган, XX аср тафаккурида сезиларли из қолдирган файласуф ҳисобланади. Унинг “Фалсафада реконструкция”(Reconstruction in philosophy), “Инсон муаммолари”(“Problems of man”), “Мактаб ва жамият”(“The school and the society”), “Биз қандай фикрлаймиз”(“What are we to think”), “Баҳолаш назарияси”(“The theory of estimate”) каби кўплаб асарлари бор.

Файласуфнинг диққати инсон ва унинг тажрибаси тадқиқ этишга қаратилган, шу билан у прагматизм фалсафасида ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг фикрича, тажриба ён атроф, жамият, таълим, демократия, бошқариш каби воқеликлар билан жонли алоқаларининг ифодаси. Бу алоқалар инсоннинг пассив ҳаракатларидан эмас, балки ташқи борлиқни, ижтимоий ҳаётни онгли ўзгартириш мақсадидан келиб чиқади. Инсон учун, ҳаракат, муваффақият, омадсизлик, олий мақсад, тўсиқлар, умид ва хавф хатар, кўрқув, келажакни кўзлаш ҳаётий нарсалар, у дунёни ушбу воқеликлар орқали идрок этади. У орттирадиган тажриба субъектив истак

эмас, реал борлиқ талабларидан, яшаш, нималаргадир эришиш истаклари маҳсулидир[10;1.27]. Файласуф инсон характери, унинг социум билан алоқалари, бу алоқаларнинг рефлексив таъсири ҳақида фикр юритар экан, у инсоннинг шаклланишига ташқи омиллар таъсир этишини тасдиқлайди. “Инсон табиати ҳақиқатан ҳам ўзгарувчандир”[4; с.267].Аммо бу ўзгаришни файласуф ишонч(belief) ва ҳаракат(act) , билан боғлайди. Рационал методга таянувчи онг учун улар эклектика бўлиб кўринади, бироқ прагматистлар ғоясида субъективизм сезиларли ўрин эгаллашини унутиб бўлмайди. Уларнинг инсон ва борлиқ, ҳаёт ва космос ҳақидаги метафизик мушоҳадалар билан банд эмаслиги керак деб ҳисоблайди. Унинг таърифига кўра “инсон эмпирик оламда яшовчи эмпирик мавжудот, у ўзининг бевосида тажрибасидан ташқарига чиқолмайди. Унинг барча эҳтиёжлари кун кўриш билан боғлиқ, у ўзи яшайдиган ва қисман ўзгартирмоқчи бўлган муҳитга мослашишга ,унда яшашга мажбур”[1;с.115]. Бундай ёндашишни Ж.Дьюи “англанган метод” деб билади.

Ж.Дьюи ижтимоий борлиқни ўзгартириш мумкинлигини тан олганида индивидни жамиятга қарши қўймайди, у жамиятни революцион ўзгартириш ғоясини илгари сурмайди. Инсонни фаол мавжудот деб билганида шахс билан жамият ўртасидаги объектив зарурият-эволюцион тараққиёт нуқтаи назаридан келиб чиқиб мулоҳаза юритади. Прагматизм фалсафасида инсон муаммоси анъанавий азалий мавзулар сифатида эмас, балки замонавий тадбиркорлик, ишбилармонлик, ижтимоий борлиқни фаол ҳатти ҳаракатлар билан ўзгартириш нуқтаи назаридан тадқиқ этилиши билан фарқ қилади. Унда инсон фаол, эмпирик мавжудотдир.

References:

- 1.Melvil YU.K. Pragmaticheskaya filosofiya cheloveka.// Burjuaznaya filosofskaya atropologiya XX veka.-Moskva:Nauka, 1986.
- 2.Aforizmi/Sost.T.G.Nichiporovich,-Minsk: Sovremenniy literator, 1999.
- 1.Abu Ali Ibn Sino. “Men anglagan dunyo”-Toshkent :SHarq,2015
- 1.Dyui Dj. Rekonstruksiya v filosofii. Problemi cheloveka.-Moskva: Respublika, 2003.
- 1.Values in a universe of chance: Selected writings of Charles Sanders Peirce,-N.Y. 1958.
- 1.Pierce Ch.S. Collected papers.- Cambridge(Mass).
- 1.Pierce Ch.S. Collected papers.Vol.5- Cambridge , 1959.
- 1.James W. Principles of psychology.-London, 1981.
- 1.Djems U. Besedi s uchitelyamio psixologii-Moskva : K* i K*izd.1910.
- 1.Dewey J. On experience , nature and freedom-N.Y.1960.